

De economische crisis achter de samenzwering van Catilina

Koenraad Verboven

In: *Prora* 20 (2015) 4-13

Dit dossiertje vormde de basis voor een workshop op de Dag van de Klassieke Talen (KU Leuven, in samenwerking met VVKSO en 'Kortenbergh', 4 februari 2015). Samen met de eerder gepubliceerde bijdrage over de kredietcrisis tijdens de regering van Tiberius (*Prora* jg.18-1) is het mooi materiaal om leerlingen Latijn wat inzicht bij te brengen in enkele economische mechanismen van toen en nu, en hen daarbij te wijzen op het belang van een ethische benadering van economische problemen. Bovendien geven de onderstaande toelichtingen en teksten een meer genuanceerd beeld van Catilina's samenzwering.

1. Voorgeschiedenis en achtergrond: tijdlijn

- 91-88 v.C.: bondgenotenoorlog. De Italiaanse bondgenoten worden verslagen, maar Rome ziet zich gedwongen het burgerrecht toe te kennen aan alle Italiaanse volkeren.
- 89 v.C.: *praetor urbanus* A. Sempronius Asellio wordt vermoord door *faeneratores* (woekeraars, geldleners) omdat hij schuldenaars die alles kwijt waren geraakt in de oorlog te hulp wou komen.
- 88 v.C.: begin van de eerste Mithridatische oorlog. Mithridates valt de provincie Asia aan en laat 80.000 Romeinse burgers vermoorden, vnl. zakenlieden/handelaars (*negotiatores*) en belastingpachters (*publicani*). Het verlies aan vermogen zorgt voor faillissementen en een kredietcrisis in Italië. Het commando tegen Mithridates wordt toevertrouwd aan Sulla, leider van de *optimates* (de 'senatorspartij'). De *populares* (de 'volkspartij') drukken een volksbesluit door dat het commando overdraagt aan C. Marius. Sulla rukt op met zijn leger tegen Rome. Marius en de leiders van de *populares* worden tot staatsvijand verklaard. Sulla vertrekt naar het oosten om de oorlog tegen Mithridates te voeren.
- 87 v.C.: Marius en zijn medestanders heroveren de macht in Italië.
- 86 v.C.: de *Lex Valeria de minus solvendo* scheldt drie vierden van alle uitstaande schulden kwijt.
- 85 v.C.: Sulla sluit vrede met Mithridates. Rome heeft de oorlog gewonnen, maar Mithridates blijft koning van Pontus. Sulla bereidt zich voor op de terugkeer met zijn leger naar Italië.
- 83 v.C.: Sulla landt in Italië. De eerste burgeroorlog breekt uit.
- 82 v.C.: slag bij de Porta Collina (1 november): beslissende overwinning van Sulla, die dictator wordt. Er komen massale proscripties van tegenstanders. Wie niet kan vluchten of onderduiken wordt vermoord. Meer dan 80.000 veteranen worden doorheen Italië gevestigd. Het land dat ze krijgen is afgenomen van Sulla's tegenstanders. Sulla voert ingrijpende politieke hervormingen door. De senaat wordt verdubbeld (van 300 naar 600 leden), volkstribunen verliezen hun politieke macht.
- Spanje blijft in handen van de *populares*. Sertorius organiseert er het verzet tegen Sulla en zal tien jaar stand houden.
- 83-81 v.C.: tweede Mithridatische oorlog. Uitgelokt door de Romeinse gouverneur van Asia, Licinius Murena. Mithridates houdt stand tegen de Romeinse troepen. Sulla beveelt de vijandelijkheden te staken.
- 81 v.C.: Sulla legt zijn dictatoriale bevoegdheden neer en laat zich opnieuw tot consul verkiezen voor 80 v.C.
- 79 v.C.: Sulla trekt zich terug uit het politieke leven.
- 78 v.C.: Sulla sterft een natuurlijke dood. De consul Aemilius Lepidus kondigt aan Sulla's hervormingen te willen terugschroeven, bannelingen terug te roepen en de geconfisqueerde eigendommen terug te geven. Zijn collega Catulus verzet zich. Lepidus ronselt troepen. Catulus slaagt er met hulp van Pompeius in om Lepidus te verslaan.

- 77-72 v.C.: Pompeius krijgt het commando tegen Sertorius in Spanje. De oorlog sleept vijf jaar aan tot Sertorius vermoord wordt en de resten van zijn leger zich overgeven.
- 74 v.C.: de derde Mithridatische oorlog breekt uit. Mithridates maakt gebruik van de aanslepende oorlog in Spanje en de steeds erger wordende piraterij doorheen de hele Middellandse zee om Bithynia aan te vallen, dat door Nicomedes IV bij testament aan Rome was over gemaakt. De oorlog zou tien jaar aanslepen.
- 73-71 v.C.: de opstand van Spartacus maakt Italië onveilig. Uiteindelijk wordt Spartacus door Crassus verslagen. Pompeius (net terug uit Spanje) ruimt de laatste resten op.
- 70 v.C.: Crassus en Pompeius bekleden samen het consulaat. Zij schroeven een deel van de politieke hervormingen van Sulla terug. De volkstribunen krijgen hun voormalige politieke bevoegdheden terug: zij kunnen opnieuw wetsvoorstellen en senaatsbesluiten indienen en krijgen weer een vetorecht tegen alle politieke beslissingen. Tegelijk voeren de censors een zuivering door van de senaat waarbij een groot aantal voormalige medestanders van Sulla verwijderd wordt.
- 67 v.C.: Pompeius krijgt het commando over de oorlog tegen de piraten, met uitgebreide volmachten en ruime financiële middelen. Op één jaar tijd slaagt hij er in piraterij uit te roeien.
- 66-63 v.C.: het commando in de oorlog tegen Mithridates wordt afgenomen van Lucullus en overgedragen aan Pompeius. De volgende 3 jaar zal hij het grootste deel van het oosten onder controle brengen van Rome. Pontus wordt een Romeinse provincie in 64 v.C., Syria (inclusief Fenicië) in 63 v.C. De rest van Klein Azië wordt in handen gelaten van vazalkoningen (Galatia, Cappadocia, Commagene, Armenia). Enkel Parthia handhaaft zich en zal uitgroeien tot Rome's grootste tegenstander.
- 85/65 v.C.: door de aanslepende oorlogen, piratenaanvallen en onzekerheid is de sociaal-economische toestand in Italië dramatisch geworden. Duizenden boeren zijn hun land verloren. Zij zwerven door Italië en troepen samen in de steden of kunnen geen kant meer op door de schulden die ze gemaakt hebben. De aanvoer van graan wordt bemoeilijkt door de oorlogen en de piratenaanvallen. Hongersnood is een voortdurende dreiging. Sulla's veteranen delen in dezelfde problemen, maar zien zich bovendien geconfronteerd met groeiende vijandigheid. Omdat hun eigendom nog steeds betwist wordt, kunnen ze hun land ook niet verkopen. De slachtoffers van Sulla blijven ijveren voor eerherstel en teruggave van hun bezittingen. Het herstel van de volkstribunale macht in 70 v.C. brengt hun zaak weer hoog op de agenda.
- 64 v.C.: Cicero verslaat Catilina in de consulsverkiezingen, maar krijgt Catilina's medestander C. Antonius Hybrida als collega.
- 63 v.C.: de volkstribuun P. Servilius Rullus stelt een landwet voor die voorziet in een grootschalige herverdeling van land, maar die tegelijk de eigenaars van de door Sulla geconfisqueerde gronden ontziet. Het voorstel wordt door Cicero gekelderd. De laatste hoop van velen is daarmee vervlogen. C. Manlius, een voormalige centurio van Sulla, verzamelt geruïneerde veteranen rond zich. Een opstand dreigt. Catilina bereidt een staatsgreep voor, maar wordt door Cicero voortijdig ontmaskerd en moet de stad verlaten. Hij vervoegt de troepen van Manlius. Cicero slaagt er in belangrijke samenzweerders te arresteren, waaronder de praetor Lentulus Sura. De senaat beveelt hun executie.
- 62 v.C., eind januari: Catilina en Manlius worden verslagen bij Pistoria.

2. Teksten

Schuld: verschrikking of herschikking ?

Onderstaande passage uit Sallustius' *De Catilinae Coniuratione* geeft de inhoud weer van de boodschap die Caius Manlius stuurde naar Quintus Marcius Rex. Deze laatste was door de senaat tijdelijk belast met het commando in de strijd tegen de troepen van Manlius. Er is discussie over de vraag of deze boodschap mondeling door gezanten werd overgebracht, dan wel in de vorm van een brief werd overhandigd. Sallustius spreekt over gezanten (*legati*) die met *mandata* naar Marcius Rex werden

gestuurd, maar geeft zelf aan dat zijn tekst niet letterlijk de woorden weergaf van Manlius (*legatos ... mittit cum mandatis huiusce modi* : 'hij stuurde gezanten ... met opdrachten in deze zin' (32,2)). Sallustius, *De Catilinae coniuratione* 33 (boodschap van Manlius)

Deos hominesque testamur, imperator, nos arma neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent, qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate faeneratorum plerique patria sed omnes fama atque fortunis expertes sumus. Neque cuiquam nostrum licuit more maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum corpus habere; tanta saevitia faeneratorum atque praetoris fuit.

(2) Saepe maiores vestrum, miseri plebis Romanae, decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissime memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni, volentibus omnibus bonis, argentum aere solutum est.

(3) Saepe ipsa plebes, aut dominandi studio permota aut superbia magistratuum, armata a patribus secessit.

(4) At nos non imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa bella atque certamina omnia inter mortales sunt, sed libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul amittit.

(5) Te atque senatum obtestamur, consulatis miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas praetoris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem imponatis, ut quaeramus quonam modo maxime ultimi sanguinem nostrum pereamus.

Bij goden en mensen zweren wij, generaal, dat wij de wapens niet hebben opgenomen tegen het vaderland en ook niet om anderen in gevaar te brengen, maar om ons eigen lichaam tegen onrecht te beschermen. Wij zijn arme stakkers, behoeftigen, die door het geweld en de wreedheid van woekeraars voor het merendeel ons vaderlijk land, maar allemaal onze reputatie en bezittingen kwijt geraakt zijn. Niemand van ons heeft zich naar voorvaderlijk gebruik op de wet kunnen beroepen of na het verlies van zijn vermogen zijn persoonlijke vrijheid kunnen behouden. Zo groot was de barbaarsheid van de woekeraars en van de *praetor*.

(2) Vaak hebben uw voorvaders, uit medelijden met het gewone Romeinse volk, door hun decreten zijn armoede verlicht; en zeer onlangs nog, in onze eigen tijd, zijn **vanwege de omvang van de schulden, met instemming van alle eerbare (mannen), schulden in zilver met brons afbetaald**.

(3) Vaak heeft het gewone volk zelf, bewogen door heerszucht of door de arrogantie van de magistraten, zich gewapend van de senatoren losgescheurd.

(4) Maar wij vragen geen heerschappij en geen rijkdommen, de oorzaken van alle oorlog en strijd onder de stervelingen, maar de vrijheid, die geen fatsoenlijk man opgeeft, tenzij samen met zijn leven.

(5) U en de senaat bezweren wij om voor de ongelukkige burgers te zorgen, om de bescherming van de wet te herstellen die de oneerlijkheid van de *praetor* ons ontnomen heeft, en om ons niet de noodzaak op te leggen om te zoeken op welke manier we ons bloed het best wreken met onze dood.

Leeshulp

(1)

faenarator, toris: 'woekeraar'

more maiorum lege ...: waarschijnlijk een verwijzing naar de *Lex Poetelia Papiria* die in 326 v.C. een einde maakte aan het *nexum*, een vorm van contract waarbij de schuldenaar zichzelf (als 'schuld-slaaf') in onderpand gaf. Bij wanbetaling werd hij zonder voorafgaand proces 'gebonden' (*nexus*) aan zijn schuldeiser om zijn schuld door werken af te betalen. Na 326 v.C. kon enkel nog de *praetor* een schuldenaar, na een rechtmatig proces, veroordelen tot het afbetalen van zijn schuld door voor zijn schuldeiser te werken (*adiudicatus*). De schuldenaar kon hierbij een beroep doen op tussenkomst van een volkstribuun.

(2)

opitulari (alicui): '(iemand) te hulp komen'

novissime ... argentum aere solutum est: een verwijzing naar de *Lex Valeria de minus solvendi* uit 86 v.C. (zie tijdlijn): schulden uitgedrukt in *sestertiën* (de rekenmunt in zilver) werden terugbetaald in *asses* (de oude rekenmunt in brons); 1 *sestertius* = 4 *asses*

(3)

plebes, ei: oude vorm van plebs

(5)

Quonam modo ... pereamus = quonam modo, pereuntes sanguinem nostrum maxime ulciscamur.

Herverdeling van land

De volgende twee stukjes komen uit de redevoeringen gehouden door Cicero tegen het wetsvoorstel ingediend door de volkstribuun P. Servilius Rullus.

Het voorstel voorzag dat het land dat staatsbezit was (*ager publicus*) in Campania onmiddellijk zou worden verdeeld aan 5000 landloze burgers, die elk 10-12 *iugera* zouden ontvangen (2,5-3 ha). Omdat dit ruim onvoldoende was zou de staat massaal private gronden aankopen, die eveneens zouden verdeeld worden. Om deze operatie te financieren zou er staatsland in de provincies worden verkocht, evenals alle oorlogsbuit die nog niet aan de schatkist was overgemaakt, en eventueel andere staatseigendommen in Italië. Op de nog resterende staatsgronden in de provincies zou er een hogere taks geheven worden. De hervormingen zouden worden doorgevoerd door een commissie van tien (*decemviri*), verkozen door het volk voor een periode van vijf jaar. De leden zouden de rang van *praetor* hebben en het gezag (*imperium*) dat bij dit ambt hoorde. Zij kregen een uitgebreide administratieve staf ter beschikking. Iedereen die land wenste te verkopen, kon zich tot de commissie wenden, maar niemand zou gedwongen worden en er zouden geen confiscaties gebeuren. Dit bood een uitweg aan de geruïneerde veteranen van Sulla, die hun gronden niet verkocht kregen omdat de rechtmatigheid van hun bezit nog steeds betwist werd.

Cicero hakt zwaar in op deze veteranen en andere profiteurs van Sulla's confiscaties. Hij speelt in op de haat die bij velen leefde tegen deze groep. Niet toevallig is dit ook een terugkerend thema in zijn Catilinarische redevoeringen. Cicero suggereert dat het een bende verkwistende profiteurs was die ongeschikt waren voor het boerenleven en zich mateloos in de schulden hadden gestoken om hun liederlijke levenswandel te bekostigen. Moderne geleerden zijn vaak in dit discours mee gestapt. De 'Sullani' zouden soldaten geweest zijn, die geen feeling (meer) hadden met het boerenleven. Maar dit is erg onwaarschijnlijk. De grote massa van Rome's legioensoldaten kwam uit boerenfamilies. Sulla's campagnes in het oosten hadden maar vijf jaar geduurd. Zelfs de soldaten die al in de Bondgenotenoorlog hadden gestreden, waren maar een goede tien jaar uit het boerenleven weg. Diegenen die echt niet konden aarden, hadden kansen genoeg om weer in dienst te treden en waren al weer weg uit Italië. In werkelijkheid werden de veteranen door dezelfde problemen getroffen als andere boeren en landeigenaars, maar omdat hun bezittingen nog steeds gecontesteerd werden, konden ze hun land niet verkopen of gebruiken als onderpand.

Het wetsvoorstel van Servilius Rullus was goed doordacht en bood een oplossing voor acute sociale en economische noden, maar botste op veel weerstand in de senaat. De massale verkoop van staatseigendommen betekende een verlies aan inkomsten voor de staat. Maar dit kan niet echt een probleem geweest zijn, aangezien de veroveringen van Pompeius de staatsinkomsten gigantisch deden toenemen. Belangrijker was dat het de grootgrondbezitters bedreigde die — soms al vele generaties — het staatsland in Campania exploiteerden. Het feit dat oorlogsbuit voortaan onmiddellijk moest worden afgestaan was een streep door de rekening van ambitieuze politici, die daarenboven zouden af te rekenen krijgen met een sterke tegenmacht in de vorm van de commissie.

Cicero hield in totaal vier redevoeringen tegen het voorstel. Het begin van de eerste — gehouden in de senaat — is verloren, evenals de volledige vierde redevoering, maar de tweede en derde — gehouden voor het volk — zijn integraal overgeleverd. Cicero haalt al zijn redenaarstalent boven om het voorstel te kelderen. Hij bespeelt de haat tegen de 'Sullani', spiegelt het failliet voor van de staat, hongersnood als de rijke graanvelden van Campania zouden verloren gaan, corruptie en machtsmisbruik in de commissie die met de landhervorming zou belast worden, Rationeel beschouwd slaan zijn argumenten nergens op, maar hij slaagde in zijn opzet. Het voorstel stierf een stille dood.

Cicero, *De lege agraria* II, 8 (iii)

(8) Ego qualem Kalendis Ianuariis acceperim rem publicam, Quirites, intellego, plenam sollicitudinis, plenam timoris; in qua nihil erat mali, nihil adversi quod non boni

(8) Ik besef, burgers van Rome, in wat voor toestand de staat verkeerde bij mijn aantreden op de Kalenden van januari: vol zorgen, vol angst. Er was in hem geen kwaal, geen tegenspoed, waarvoor fatsoenlijke

metuerent, improbi expectarent, omnia turbulenta consilia contra hunc rei publicae statum et contra vestrum otium partim iniri, partim nobis consulibus designatis inita esse dicebantur; sublata erat de foro fides non ictu aliquo novae calamitatis, sed suspicione ac perturbatione iudiciorum, infirmatione rerum iudicatorum; novae dominationes, extraordinaria non imperia, sed regna quaeri putabantur.

burgers niet vreesden, waarnaar booswichten niet verlangden. Allerlei opstandige plannen tegen deze stand van zaken in de staat en tegen uw gemoedsrust werden deels beraamd, en waren deels al beraamd toen wij als consuls werden verkozen, zo zei men. Het vertrouwen was weggerukt uit het publieke leven, niet door een of andere schok van een nieuwe ramp, maar door wantrouwen en verwarring in de rechtbanken en de weerlegging van rechtsbeslissingen. Nieuwe heerschappijen, geen buitengewone commando's, maar koninkrijken werden nagestreefd, dacht men.

Leeshulp

(8)

otium: letterlijk 'rust', 'vrije tijd'; hier gebruikt in de zin van 'gemoedsrust'. Ook weer te geven met 'veiligheid'.

turbulentus, a, um: revolutionair, opstandig

sublata erat de foro fides: *fides* heeft hier zowel de betekenis van 'algemeen vertrouwen' als van 'krediet' — de bereidheid om geld uit te lenen of krediet toe te staan.

forum: hier niet een specifieke plaats, maar elke publieke plaats waar het openbaar leven gebeurde.

infirmatio, onis: verzwakking; weerlegging, ontkenning

extraordinaria ... imperia: een *imperium extraordinarium* was een 'buitengewoon commando' dat gegeven kon worden aan een generaal met een bijzondere opdracht. Op dit moment (63 v.C.) had Pompeius nog steeds een *imperium extraordinarium* in de oorlog tegen Mithridates.

Cicero, *De lege agraria* II, 68-69 (xxvi)

(68) Sed videte vim legis agrariae. Ne ei quidem qui agros publicos possident decedent de possessione, nisi erunt deducti optima condicione et pecunia maxima. Conversa ratio. Antea cum erat a tribuno plebis mentio legis agrariae facta, continuo qui agros publicos aut qui possessiones invidiosas tenebant extimescebant; haec lex eos homines fortunis locupletat, invidia liberat. Quam multos enim, Quirites, existimatis esse qui latitudinem possessionum tueri, qui invidiam Sullanorum agrorum ferre non possint, qui vendere cupiant, emptorem non reperiant, perdere iam denique illos agros ratione aliqua velint? Qui paulo ante diem noctemque tribuniciū nomen horrebant, vestram vim metuebant, mentionem legis agrariae pertimescebant, ei nunc etiam ultro rogabuntur atque orabuntur ut agros partim publicos, partim plenos invidiae, plenos periculi quanti ipsi velint decemviris tradant. Atque hoc carmen hic tribunus plebis non vobis, sed sibi intus canit.

(69) Habet socerum, virum optimum, qui tantum agri in illis rei publicae tenebris occupavit quantum concupivit. Huic subvenire volt succumbenti iam et oppresso,

(68) Maar zie de macht van deze landwet. Zelfs niet zij die staatsgronden bezitten, zullen hun bezit afstaan, tenzij ze verleid worden door de beste voorwaarden en met heel veel geld. De wereld op zijn kop! Vroeger, wanneer er door een volkstribuun een opmerking gemaakt werd over een landwet, sloeg onmiddellijk grote angst om het hart van al wie staatsland bezat of bezittingen had die betwist werden. Deze wet verrijkt die mensen met fortuinen en bevrijdt hen van nijd. Hoe veel zijn er immers, denken jullie, burgers van Rome, die hun uitgestrekte bezittingen niet kunnen beheren, die de nijd tegenover de Sullaanse gronden niet kunnen verdragen, die graag zouden verkopen, geen koper vinden en nu eindelijk op welke manier dan ook van die gronden af willen? Zij die kort geleden dag en nacht bibberden bij de naam 'tribuun', die jullie macht vreesden en doodsbang werden bij het gefluister over een landwet, zullen nu zelfs met aandrang gevraagd en gesmeekt worden om hun gronden, deels staatsland, deels land vol nijd en vol gevaar, over te dragen aan de Commissie van Tien, voor zoveel geld als ze zelf willen. En dit liedje zingt deze volkstribuun in zijn binnenste niet voor jullie, maar voor zichzelf!

69 Hij heeft een schoonvader, een zeer rechtschapen man, die in die duistere jaren van de republiek zoveel land heeft ingepalmd als hij begeerde. Hém wil hij helpen met zijn wet, nu de man bezwijkt en verpletterd

Sullanis oneribus gravi, sua lege, ut liceat illi invidiam deponere, pecuniam condere. Et vos non dubitatis quin vectigalia vestra vendatis, plurimo maiorum vestrorum sanguine et sudore quaesita, ut Sullanos possessores divitiis augeatis, periculo liberetis?

(70) Nam ad hanc emptionem decemviralem duo genera agrorum spectant, Quirites. Eorum unum propter invidiam domini fugiunt, alterum propter vastitatem. Sullanus ager, a certis hominibus latissime continuatus, tantam habet invidiam ut veri ac fortis tribuni plebis stridorem unum perferre non possit. Hic ager omnis, quoquo pretio coemptus erit, tamen ingenti pecunia nobis inducetur. Alterum genus agrorum propter sterilitatem incultum, propter pestilentiam vastum atque desertum emetur ab eis qui eos vident sibi esse, si non vendiderint, relinquendos. Et nimirum id est quod ab hoc tribuno plebis dictum est in senatu, urbanam plebem nimium in re publica posse; exhauriendam esse; hoc enim verbo est usus, quasi de aliqua sentina ac non de optimorum civium genere loqueretur.

wordt, beladen met Sulla's lasten. Hij wil hem de nijd laten afleggen en het geld laten opstrijken. En jullie twijfelen er niet aan om jullie inkomsten te verkopen, met zoveel bloed en zweet van jullie voorvaders gewonnen, om de Sullaanse bezitters te verrijken en van gevaar te verlossen?

(70) Immers, voor deze aankopen door de Commissie van Tien komen twee soorten land in aanmerking, burgers van Rome. Een daarvan ontvluchten de eigenaars omdat het nijd oproept, het andere omdat het een woestenij is. Het Sullaanse land, door sommige mensen zo ver mogelijk uitgebreid, roept zo veel nijd op dat het van een oprechte en dappere volkstribuun niet één gefluisterd woord zou kunnen verdragen. Voor welke prijs al dit land ook gekocht wordt, het zal ons in elk geval worden overgedragen voor immens veel geld. Het andere soort land, ongecultiveerd vanwege zijn onvruchtbaarheid, woest en verlaten omdat het ongezond is, zal worden gekocht van mensen die zien dat ze het moeten verlaten als ze het niet zouden verkopen.

En dit is werkelijk wat door deze volkstribuun gezegd werd in de senaat: dat het stadsvolk te veel invloed heeft in de staat; dat het moet worden gedraineerd. Dit is namelijk het woord dat gebruikt werd, alsof er over een of andere riool gesproken werd en niet over een klasse van de allerbeste burgers.

Leeshulp:

(68)

Ne ei quidem ... optima condicione et pecunia maxima: dit verwijst niet naar de *Ager Campanus* maar (hoogstwaarschijnlijk) naar land dat geconfisqueerd werd door Sulla maar nooit verder verkocht of verdeeld werd. Het land werd — wellicht met stilzwijgende toestemming van Sulla — gewoon in gebruik genomen door medestanders van het regime. Juridisch gezien werden zij *possessores* ('bezitters') omdat ze ongebruikt land in teelt brachten, maar geen eigenaars (*domini iure quiritium*). *Possessores* waren niet rechteloos, maar konden hun land natuurlijk niet verkopen of hypothekeken.

mentio, onis: 'vermelding'

invidiosus: letterlijk 'benijd', hier een verwijzing naar geconfisqueerde bezittingen, zoals deze die door Sulla waren in beslag genomen en verkocht of verdeeld over zijn veteranen.

locupletare: 'rijk maken'

qui latitudinem possessionum tueri ... non possint: ze bezitten zoveel land dat het onmogelijk wordt nog alles goed te beheren.

(69)

tenebris: verwijst naar de duistere jaren van Sulla's dictatuur.

succumbere: 'bezwijken'

pecuniam condere: 'geld verdienen'

vectigal, alis: 'belasting, staatsinkomsten'; *vectigalia vestra:* inkomsten van taks en pacht betaald op de geannexeerde gronden in de provincies die volgens het wetsvoorstel zouden verkocht worden

(70)

spectare ad: 'betrekking hebben op, in aanmerking komen voor'

continuare: 'tot een geheel samenvoegen, verbinden'; *latissime continuatus:* zoveel mogelijk aanpalende gronden worden ingepalmd

exaurire: 'uitscheppen'

sentina, ae: 'riool'

quasi de aliqua sentina: in een privé-brief aan Atticus (1,19,4) gebruikt Cicero drie jaar later dezelfde uitdrukking, *sentinam urbis exhauriri*, om de *Lex Flavia Agraria* te verdedigen.

Een monetaire politiek

Om de geldmassa in Italië op peil te houden, verbood de senaat om goud en zilver te exporteren. Zij hoopte dat zo minstens een deel beschikbaar zou blijven om leningen aan te gaan of terug te betalen.

Het onderstaande stukje komt uit Cicero's bittere uitval tegen Publius Vatinius, gehouden op de laatste dag van het proces wegens geweldpleging (*De vi*) tegen Publius Sestius in 56 v.C.. Cicero had Sestius verdedigd omdat deze een jaar eerder, als volkstribuun, mee had geholpen om een einde te maken aan zijn ballingschap. Vatinius daarentegen had in 59 v.C. als volkstribuun Caesar gesteund, die volgens Cicero medeverantwoordelijk was voor de ballingschap.

In 63 v.C. was Publius Vatinius als *quaestor Ostiensis* bevoegd voor Ostia en Puteoli — Rome's belangrijkste zeehaven, gelegen in de baai van Napels. Uit hoofde van zijn functie was hij verantwoordelijk voor de naleving van het senaatsbesluit. Zijn optreden lokte veel protest uit. Cicero insinueert hier dat dit was omdat Vatinius zijn macht misbruikte en steekpenningen verwachtte. Meer plausibel is dat de handelsgemeenschap het verbod niet pikte omdat Italië meer dure luxegoederen invoerde dan handelswaar exporteerde. Als handelaars hun winst niet konden uitvoeren, moesten zij er Italiaanse goederen mee kopen. Aangezien de prijzen in Italië veel hoger lagen, konden ze deze enkel met verlies weer verkopen in de provincies.

Cicero, *In Vatinium* 12

In eo magistratu, cum tibi magna clamore aquaria provincia sorte obtigisset, missusne sis a me consule Puteolos, ut inde aurum exportari argentumque prohiberes? In eo negotio cum te non custodem ad continendas, sed portitorem ad partiendas merces missum putares cumque omnium domos, apothecas, naves furacissime scrutares hominesque negotii gerentes iudiciis iniquissimis irriteres, mercatores e navi egredientes terreres, conscendentes morarere, teneasne memoria tibi in conventu Puteolis manus esse allatas? Ad me consulem querellas Puteolanorum esse delatas?

Ben je niet in dat ambt, toen jou onder veel protest de 'Waterprovincie' te beurt was gevallen, door mij als consul naar Puteoli gestuurd om vandaar te beletten dat goud en zilver werden uitgevoerd? Tijdens die opdracht meende je dat je niet gestuurd was als wachter om handelswaar hier te houden, maar als tolbeambte om er een deel van te krijgen, doorzocht je van iedereen huizen, opslagplaatsen, schepen als de ergste rover, viel je mensen die handel dreven, lastig met de meest oneerlijke processen, terroriseerde je handelaars die hun schip verlieten, hield je ze op als ze aan boord gingen. Herinner je je nog dat je daarom bent aangevallen tijdens een openbare zitting in Puteoli? Dat mij als consul de klachten van de Puteolani werden voorgelegd?

Leeshulp

sorte obtingere: 'door het lot ten deel vallen'

aquaria provincia sorte obtigisset: een 'provincie' was geen territoriaal begrip, maar een 'ambtsgebied'. Deze werden (normaliter) bij lot toegewezen aan verkozen magistraten, in dit geval de *quaestores*. Het ambtsgebied van de *quaestor Ostiensis* (de 'Waterprovincie') omvatte de controle over de zeehavens en de bevoorrading van Rome.

missusne sis (en verderop) *teneasne*: indirecte-vraagconstructie bij een voorafgaand *quaero abs te* (*In Vatinium* 11).

partiri: 'zijn deel krijgen in, zich toeëigenen'

portitor, toris: 'tolbeambte'

apotheca, ae: 'opslagplaats'

furax, acis: 'diefachtig'

scrutari: 'doorzoeken'

irritare: 'prikkelen'

conscendere: 'inschepen'

conventus, us: 'samenkomst', hier in de betekenis van een openbare (rechts)zitting waarin klachten behandeld worden.

manus afferre (alicui): '(iemand) aanvallen'

De morele plicht van een staatsman.

Dit stukje komt uit Cicero's moreel-filosofisch werk 'Over plichten' (*De officiis*), zijn laatste werk, geschreven in het najaar van 44 v.C. en postuum gepubliceerd. Het is gericht aan zijn zoon Marcus Cicero jr. die op dat moment filosofie studeerde in Athene. Het boek was bijzonder populair in de middeleeuwen en heeft grote invloed uitgeoefend op de kerkelijke moraal. Er zijn meer dan 700 manuscripten van bewaard en het werd het eerste gedrukte boek na de bijbel.

Deze passage komt uit het tweede boek, gewijd aan 'wat nuttig is' (*utile*). Het volgt op het eerste boek, over 'wat eerbaar is' (*honestum*) en wordt gevolgd door een derde boek dat handelt over wat je moet doen als 'wat nuttig is' in conflict lijkt te zijn met 'wat eerbaar is'.

Het fragment gaat over het gevaar van schulden crises, maar het nog grotere kwaad dat een schuldenkwijtschelding (*tabulae novae*) of herschikking zou zijn.

Cicero, *De Officiis* II, 84 (xxiv)

[84] *Tabulae vero novae quid habent argumenti, nisi ut emas mea pecunia fundum, eum tu habeas, ego non habeam pecuniam?*

(24). *Quam ob rem ne sit aes alienum, quod rei publicae noceat, providendum est, quod multis rationibus caveri potest, non, si fuerit, ut locupletes suum perdant, debitores lucrentur alienum; nec enim ulla res vehementius rem publicam continet quam fides, quae esse nulla potest, nisi erit necessaria solutio rerum creditarum. Numquam vehementius actum est quam me consule, ne solveretur; armis et castris temptata res est ab omni genere hominum et ordine; quibus ita restiti, ut hoc totum malum de re publica tolleretur. Numquam nec maius aes alienum fuit nec melius nec facilius dissolutum est; fraudandi enim spe sublata solvendi necessitas consecuta est.*

[84] Wat voor argument is er voor schuld kwijtscheldingen, tenzij dan dat jij met mijn geld een boerderij koopt, dat jij die hebt, maar ik mijn geld niet meer heb?

(24) Om die reden moet er voor gezorgd worden dat er geen schuld is die de staat schade toebrengt, wat op vele manieren kan vermeden worden. Als er zo'n schuld zou zijn, dan mag het niet zo zijn dat de vermogenden hun eigendom verliezen en de schuldenaars andermans eigendom inpikken. Niets immers houdt een staat sterker samen dan vertrouwen. En dit kan er helemaal niet zijn als terugbetaling van geleend geld niet noodzakelijk is. Nooit ijverde men er sterker voor dan onder mijn consulaat, dat schulden niet moesten worden ingelost. Met wapens en legerkampen is de zaak betracht door mensen van elke soort en rang. Tegen hen heb ik zo'n weerstand geboden, dat heel dit kwaad uit de staat werd verwijderd. Nooit was de schuld groter, nooit werd ze beter of gemakkelijker ingelost. Aangezien immers de hoop op wanbetaling weggenomen was, volgde de noodzaak tot terugbetaling.

tabulae novae: 'schuld kwijtschelding'

locuples, etis: 'rijk'

lucrari: 'winnen'

fides is een van de belangrijke deugden voor een Romein. Het drukt zowel de trouw uit die iemand voelt als de betrouwbaarheid en geloofwaardigheid die hij uitstraalt. Het is essentieel voor wie eerbaar is. Wie *infidus* is, kan niet *honestus* zijn. Een afgeleide betekenis is 'kredietwaardigheid'. In Christelijk Latijn krijgt *fides* de betekenis van 'geloof', het vertrouwen dat de gelovige stelt in God.

fraus, bedrog, is de tegenpool van *fides*: het beschamen van iemands vertrouwen, waardoor de bedrieger zijn geloofwaardigheid en dus zijn eer verliest.

solutio, onis: 'inlossing, terugbetaling'

fraudare: 'bedriegen; verduisteren'

In deugdzaamheid ligt de redding

De *Facta et dicta memorabilia* ('Gedenkwaardige daden en woorden') is een werk in negen boeken, geschreven tijdens de regering van keizer Tiberius (14-37 n.C.). Over de schrijver, Valerius Maximus, is nagenoeg niets bekend. Het werk biedt een uitgebreide verzameling korte anekdotes, losjes gegroepeerd rond diverse deugden of ondeugden.

Het stukje hier gaat over een schatrijke zakenman, Q. Considius. In de jaren 90 v.C. was hij nog actief als *publicanus* (takspachter), maar Sulla nam hem op in de senaat. Dat maakte weliswaar een einde aan zijn carrière als takspachter (senatoren mochten dit beroep niet uitoefenen), maar hij bleef actief als geldschietster en waarschijnlijk financieel tussenpersoon voor anderen.

Valerius Maximus, *Memorabilia* IV, 8,3

In Q. quoque Considio saluberrimi exempli nec sine parvo ipsius fructu liberalitas adnotata est. Qui Catilinae furore ita consternata re publica, ut ne a locupletibus quidem debita pecuniae, propter tumultum pretiis possessionum deminutis, solvi creditoribus possent, cum centies atque quinquagies sestertii summam in faenore haberet, neque de sorte quemquam debitorum suorum neque de usura appellari a suis passus est, quantumque in ipso fuit, amaritudinem publicae confusionis, privata tranquillitate mitigavit, opportune mirificeque testatus se nummorum suorum, non civilis sanguinis esse faeneratorem: nam qui nunc praecipue negotiatione delectantur, cum pecuniam domum cruentam retulerunt, quam improbando gaudio exultent cognoscent, si diligenter senatus consultum, quo Considio gratiae actae sunt, legere non fastidierint.

Ook bij Q. Considius werd er een *liberalitas* opgemerkt als heilzaam voorbeeld en niet zonder weinig voordeel voor hem zelf. Door Catilina's revolte werd de republiek zodanig opgeschrikt dat zelfs door de rijke burgers schulden niet konden worden terugbetaald aan de schuldeisers omdat de prijzen van de eigendommen wegens de oproer gedaald waren. Considius had toen 15 miljoen sestertiën in *faenora* uitstaan, maar hij stond niet toe dat één van zijn debiteurs zou gevorderd worden door zijn mensen, niet voor de hoofdsom en niet voor de rente, om het even hoeveel er op het spel stond. Zo verzachtte hij de bitterheid van de publieke verwarring door zijn eigen onverstoorbaarheid; op een treffende en wonderlijke manier getuigde hij dat hij *faenerator* was van zijn eigen geld, niet van het bloed van zijn medeburgers. Want mensen die zich nu vooral verheugen in hun ondernemingen wanneer ze met bloed bevlekt geld naar huis gebracht hebben, zullen leren hoe verwerpelijk hun vreugde is, als ze er hun neus niet voor zullen ophalen om nauwkeurig het senaatsbesluit te lezen waarin Considius wordt bedankt.

liberalitas is de deugd/houding die eigen is aan een waarlijk vrij persoon (= *liber*); afgeleide betekenis: 'vrijgevigheid'

saluber, bris, bre: 'heilzaam'

faenus, noris: 'rente, interest' (dikwijls ongunstig: 'woeker')

creditor, oris: 'schuldeiser'

centies atque quinquagies sestertii summa: 'de som van vijftien miljoen sestertiën' (met weglating van *centena milia*)

sors, rtis: 'kapitaal, tegen interest uitgeleend geld'

usura, ae: 'rente, interest'

amaritudo, dinis: 'bitterheid'

mitigare: 'verzachten'

mirificus, a, um: 'bewonderenswaardig, buitengewoon'

faenerator: iemand die geld uitleent tegen interest; van *faenerari*: 'geld uitlenen tegen interest (= *faenus*)'; het woord heeft een zeer negatieve connotatie ('woekeraar').

delectari: 'zich verheugen in'

exultare: 'uitgelaten zijn van vreugde'

fastidire: 'een afkeer hebben van, afwijzen'

Tip voor de bespreking in de klas

De tegengestelde opvattingen over schuldkiwitschelding in *De officiis* en *Memorabilia* kunnen b.v. getoetst worden aan wat David Graeber of Tomáš Sedláček (in de artikels hieronder) verdedigen:

volgens Sedláček moeten de 'wetten van de markt' ondergeschikt zijn aan ethische regels die de overheid d.m.v. wetten oplegt; Graeber gelooft dat de neoliberale ideologie schuld moraliseert: een schuldenaar die zijn schulden niet kan betalen, wordt als schaamteloos en immoreel beschouwd.

- Goris, G. 2013. "Tsjechisch topeconoom Tomáš Sedláček over economie en crisis: 'In het paradijs is er geen economische groei.'" *MO** (maart), p.20-23. (www.mo.be)
- Stevens, J. 2012 "David Graeber over schuld: 'Schuld is een machtig wapen. Maffiosi weten daar alles van.'" *Knack* (7 november), p.88-92. (www.knack.be)

Verdere lectuur

- Gruen, Erich S. 1974. *The Last Generation of the Roman Republic*. University of California Press, p. 389-396.
- Meijer, F. J. 1984. *De verliezers: de rol van Catilina en Clodius in de politiek van de late Romeinse republiek*. Leiden: Nijhoff.
- Temelini, Mark A. 2006. "Concordia and the Failure of the Rogatio Servilia Agraria." *Cahiers des études anciennes*, no. XLIII (January). <http://etudesanciennes.revues.org/622>
- Van 't Dack, E. 1973. "De Historische Context van de Catilinarische Samenzwering." *Kleio*, 52-75.